

Prof.dr. L.J. Koffeman

Relatief en rekbaar?

*Bovenplaatselijke facetten van de Kerk
bij Abraham Kuyper*

ER
GRATIËS 10

Relatief en rekbaar?

Bovenplaatselijke facetten van de Kerk bij Abraham Kuiper

Rede

uitgesproken op de 142e dies natalis van de Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op 6 december 1996 door

dr. Leo J. Koffeman

Kamper Oraties 10

© 1996 Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland,
Kampen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Koffeman, dr. L.J.,

Relatief en rekbaar? Bovenplaatselijke facetten van de Kerk bij Abraham
Kuyper - Kampen: THU-Kampen. - (Kamper Oraties 10)

Diesrede 1996, Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in
Nederland te Kampen. - Met lit. opg.

ISBN 90-73954-25-8

NUGI 631

Trefw.: theologie

Omslag Hendriks - Kampen

De titel van deze rede is ontleend aan een passage in Abraham Kuypers *Tractaat van de Reformatie der Kerken*, geschreven in 1883, dat wil zeggen enkele jaren voor de Doleantie en ook met het oog op de Doleantie.

Op een zeker moment stelt Kuyper zich daarin de vraag, in welke zin over het organisme der kerk gesproken kan worden. Hij ziet daarvoor twee mogelijkheden. In omvattende zin kan als het organisme der kerk worden aangeduid "het gansche mystieke lichaam van Christus". Als in één adem voegt Kuyper daaraan toe: "Bedoelt men echter een gedeeltelijke organische *openbaring* van dit volledige organisme, voor zoverre in elke levenscel de natuur van geheel het organisme geschetst ligt, dan is zulk een kerkorganisme overal dáár aanwezig, waar de kerk naar heur kerkelijk wezen op onmiskenbare wijze waarneembaar is, dat is in elke *plaatselijke kerk*".¹

Naar Kuypers inzicht kan dus enerzijds de kerk als lichaam van Christus, de una sancta die als zodanig principieel onzichtbaar is, organisme heten. Anderzijds kan deze term met recht ook gebruikt worden voor de lokale gemeente. Hoe zit het dan echter met de bovenplaatselijke verbanden en vormgevingen van de kerk? Is daar ook van 'organisme' te spreken? Ik laat Kuyper opnieuw aan het woord: "En nu kan ik ten slotte het woord organisme nog wel in een derden zin nemen, om uit te drukken, het *natuurlijke levensverband* waarin deze onderscheidene organische levensopenbaringen met elkander staan, maar dan verkrijg ik daarmee nog nooit iets anders dan een *relatief en rekbaar* begrip, dat in groot-er of kleiner omvang zich kan uitdijen, en dat uit dien hoofde nooit in de plaats kan treden voor het organische begrip van kerkeenheid dat reeds in de locale kerk gegeven was".²

In deze zinsnede komt een gedachtengang tot uitdrukking die grote invloed zal hebben op de geschiedenis van de GKN. De Kerk, als organisme of lichaam van Christus, is als zodanig onzichtbaar. Het ligt echter in de aard van het organisme zich zichtbaar te vertonen. Dat geschiedt alleen in de lokale kerk; uitsluitend daar is het 'mystiek lichaam van Christus' *als organisme* onmiskenbaar waarneembaar³. Alle bovenplaatselijke vormgevingen missen dat element van *onmiskenbare* waarneembaarheid van de kern van kerk-zijn, en kunnen daarom hooguit in een van de lokale kerk afgeleide en oneigenlijke zin 'kerk' heten: een fundamentele voorwaarde voor elke precisie in het theologisch spreken over de kerk ontbreekt!⁴ Natuurlijk, je zou een classis of een kerkverband - als 'natuurlijk levensverband van plaatselijke kerken' - ook wel als organisme, en dus als 'kerk' kunnen aanduiden, maar zulk spreken is noodgedwongen theologisch onnauwkeurig. Onzichtbare universele kerk en zichtbare lokale kerk vormen de twee polen van Kuypers theologisch kerkbegrip. Er zijn voor wie gaan in het

spoor van Kuyper geen argumenten voor een zo theologisch geladen spreken over het bovenplaatselijke van de Kerk.

Kuyper zegt hier dus eigenlijk twee dingen tegelijk over kerk-zijn op bovenplaatselijk vlak:

Ten eerste: alle bovenplaatselijke kerkelijke vormgeving of eenheid is *relatief*; zij is theologisch als zodanig niet te bepalen en niet bepalend, zij blijft slechts aan de orde in relatie tot de plaatselijke kerk waar de eigenlijke openbaring van de una sancta exclusief te vinden is, zij is daarvan afgeleid en daarop voortdurend aangewezen.

Ten tweede, als consequentie daarvan: alle bovenplaatselijke kerkelijke vormgeving of eenheid is *rekbaar*; er is geen theologisch beslissend criterium te geven met het oog op de afgrenzing van bovenplaatselijke verbanden; theologisch is niets beslissends te zeggen over criteria voor bovenplaatselijke vormen van kerk-zijn.

In een uitwerking van die twee begrippen - *relatief* en *rekbaar* - wil ik uw aandacht vragen voor wat ik in de ondertitel 'bovenplaatselijke facetten van de Kerk bij Kuyper' noem. Om meer dan facetten kan het bij Kuyper niet gaan. 'Bovenplaatselijke kerk' is in Kuypers benadering welhaast een *contradictio in terminis*. Maar het theologisch nadenken over de Kerk als voorwerp van belijden - hier door mij bewust met een hoofdletter aangegeven - heeft wel zijn eigen bovenplaatselijke facetten, ook bij Kuyper, zij het op het eerste gezicht niet direct op kerkrechtelijk, institutioneel niveau.

Vraagstelling en relevantie

Een nader onderzoek van de opvattingen van Kuyper terzake lijkt me gewenst. In de eerste plaats wil ik het argument van de *relativiteit* nader onderzoeken. Is er, in confrontatie met Kuypers opvattingen, een ecclesiologische insteek te vinden op grond waarvan met meer stelligheid - en dus minder relativerend - over bovenplaatselijk kerk-zijn te spreken is dan Kuyper doet? Daarachter ligt de vraag, of Kuypers argumenten om bovenplaatselijk kerk-zijn theologisch *relatief* te achten, ook niet terugslaan op wat bij hem theologisch bepalend is voor de zichtbaarheid van de plaatselijke kerk zelf? Welke theologische motivering voor concrete kerkvorming is daar dan wel dwingend?

Mijn tweede vraag richt zich op het argument van de *rekbaarheid*. Afhankelijk van het antwoord op de eerste set van vragen stelt zich de vraag: zijn er theologisch criteria te ontwikkelen inzake aard en omvang van bovenplaatselijk kerk-zijn, en zo ja, welke?

Met die vragen wil ik Kuypers *Tractaat* opnieuw toetsen. Opnieuw, want dat is

natuurlijk eerder gebeurd.⁵ De verschijning ervan en zeker ook de uitwerking die het - als program van Reformatie en Doleantie - heeft gehad in de kerkelijke verhoudingen in Nederland hebben van meet af aan geleid tot hevige polemiek die niet altijd bevorderlijk is geweest voor een genuanceerde theologische afwijging. Enerzijds werd het toegejuicht als een kerkrechtelijk handvest, anderzijds fel afgewezen als een kerkpolitieke manoeuvre. Binnen de GKN heeft het zijn doorwerking gehad in de kerkrechtelijke discussies rond het tuchtrecht van de meerdere vergaderingen, in samenhang met de kerkscheuringen van 1926 en 1944. Daarna is het stil geworden. Misschien is het nu tijd om Kuyper op dit punt te hernemen en nog eens tegen het licht te houden. Ik moet me daarbij in dit bestek beperken tot het *Tractaat*, al besef ik dat de accenten bij Kuyper later soms wel anders zijn komen te liggen.

Afsluitend wil ik proberen de oecumenische discussie rond zichtbare eenheid vruchtbaar te maken met het oog op deze in eerste instantie meer binnenkerkelijke kerkrechtelijke vraagstelling inzake bovenplaatselijke facetten van kerk-zijn. Het aardige is bij Kuyper immers, dat het bij hem in de vragen rond het kerkverband en die inzake de oecumene principieel om dezelfde problematiek gaat. Relativiteit en rekbaarheid zijn in beide aspecten aan de orde.

Impliciet zeg ik daarmee al een en ander over de relevantie van een onderzoek als hier bedoeld. Mijn belangrijkste motief ligt daarin dat Kuypers benadering in de GKN sterk heeft doorgewerkt. Heel concreet: ik belijd met zondag 21 van de Heidelberger Catechismus, dat ik 'een levend lid ben en eeuwig blijven zal' van de Kerk met een hoofdletter. En ik ben lid van de Gereformeerde Kerk van Amersfoort. Meer niet: ik ben niet b.v. 'mitsdien' lid van de GKN.⁶

De zelfstandigheid - of zelfs 'autonomie' - van de plaatselijke gemeente wordt als argument veelvuldig gebruikt, niet in de laatste plaats in het kader van het SoW-proces. Kuypers benadering is niet alleen en misschien zelfs niet allereerst op het niveau van de theologische reflectie, maar zeker ook op het niveau van de kerkelijke cultuur zeer bepalend geweest voor de GKN. Het lijkt me daarom ook voor de kerkelijke SoW-praktijk zinvol dit concept in zijn negentiende-eeuwse wortels nog eens te heroverwegen - zoals trouwens ook een nieuwe en kritische doordenking van het niet minder negentiende-eeuwse concept van de 'vaderlandse kerk' noodzakelijk is. Ruim een eeuw na het door Kuyper via zijn *Tractaat* geëntameerde debat lijkt het er soms op, dat wat er in die eeuw gebeurd is in en met de GKN en de NHK in de discussie slechts zeer beperkt doorwerkt. Wellicht kan een theologische verheldering van begrippen en samenhangen helpen bij het vinden, waar nodig herformuleren - en dan ook accepteren - van een praktische juridische vormgeving van het bovenplaatselijk kerk-zijn zoals die in

de nieuwe kerkorde en de daarbij behorende Ordinanties mede aan de orde is. Daarbij denk ik zeker ook aan wat m.i. als een van de belangrijkste uitdagingen in SoW-verband kan worden gezien: de vraag, of de VPKN straks ook ruimte én samenhang zal kunnen en willen bieden aan evangelisch getinte gemeenten, hetzij autochtoon hetzij allochtoon,⁷ die over het algemeen weinig op hebben met bovenplaatselijke aspecten van kerk-zijn. Ook de relatie die de Remonstrantse Broederschap uiteindelijk zal kunnen ontwikkelen met de VPKN zal daarvan in belangrijke mate afhankelijk zijn. Wellicht geldt dat nog sterker voor de Bond van Vrij-Evangelische Gemeenten in Nederland.

Daarmee wordt echter wellicht tegelijk een dilemma zichtbaar: heeft de GKN en straks de VPKN niet de keus om zich te profileren óf in meer laagkerkelijke zin - en daarmee te appelleren aan de genoemde evangelische gemeenten - óf in meer hoogkerkelijke zin, indien zij namelijk betrokken wil blijven in de klasieke oecumenische beweging? Voor Nederlandse verhoudingen komt bij dat laatste direct de relatie met de Rooms-Katholieke Kerk in zicht. Doordenking van de hier gestelde vragen geeft daarom vermoedelijk ook zicht op aanknopingspunten en blokkades als het gaat om 'de eenheid die wij zoeken'.

Relativiteit

Op grond waarvan precies komt Kuyper tot zijn oordeel dat alle bovenplaatselijke eenheid *relatief* is, d.w.z. theologisch als zodanig niet te bepalen en niet bepalend? Ik geef zijn redenering op hoofdpunten weer.

De plaatselijke gemeente is voor Kuyper uitgangspunt voor alle denken over kerk. Daar alleen is te vinden "de oorspronkelijke forme, de goede gedaante of normale gestalte, die uit haar wezen voortvloeit en door haar karakter wordt bepaald".⁸ Zo opent het *Tractaat*. Even later lezen we: "Naar haar waarneembare zijde (...) treedt de kerk niet dan *stuksgewijze* in het licht en is dus altoos *plaatselijk*, d.i. in het onbepaalde gedeeld, en de volkskerken ontstaan eerst doordien tusschen deze plaatselijke kerken een onderling verband wordt gelegd, als de aard der kerk en de nationale verhoudingen met noodwendigheid eischen. Nog grootere verbindingen der kerken kunnen nooit anders dan tijdelijk of uitermate los en rekbaar zijn".⁹

Een eerste argument dat Kuyper hiervoor aanvoert is het bijbels spraakgebruik. Het nieuwe testament spreekt zijns inziens consequent over de plaatselijke gemeente als 'ekklesia'. De apostelen spreken nooit "van een 'ekklesia' of kerk als begrip van uitwendig organische kerkelijke eenheid".¹⁰ Hij werkt deze gedachte hier niet verder uit, maar komt er later in zijn *Encyclopedie* op terug, bij zijn inleiding op de 'institutaire vakken'. Daar geeft hij wel toe, dat Hand. 9:

31 toch wel degelijk schijnt te spreken van het opgebouwd worden van 'de kerk door geheel Judea, Galilea en Samaria', maar hij brengt daar tegen in dat daar "blijkens den samenhang (...) meer sprake is van *geestelijke* stichting dan van *institulaire* inrichting".¹¹ Deze argumentatie overtuigt niet. Zij gaat uit van een onderscheiding tussen geestelijke gemeenschap en instituut die op die manier in het nieuw-testamentisch hanteren van het begrip 'ekklesia' niet valt terug te lezen. Een bijbelse argumentatie kan in de vraagstelling 'kerken of kerk' geen uitsluitsel geven. Dat geldt ook t.a.v. van het gebruikelijke onderscheid tussen kerk en gemeente. De Schrift kent alleen de 'ekklesia'. Bijbels kun je noch zeggen, dat de ene kerk in gemeenten uiteenvalt noch dat de som van de kerken het kerkverband oplevert.¹² Het bijbels argument is echter ook bij Kuiper niet het beslissende.

Bepalend is zijn visie op de aard van de plaatselijke kerk zelf. Die bestaat in zijn optiek bij de gratie van de dienst des Woords, maar Kuiper maakt onmiddellijk een volgende stap, en richt zich op de menselijke reactie daarop - en dat is een beslissende stap! Ik citeer: "Een andere dienst dan die des Woords is er in de zichtbare kerk alzo niet, en alle levensopenbaring der kerk vloeit uit dien ééne dienst des Woords voort. (...) 'Belijdenis van het Woord!' is al de levensuiting der kerk".¹³ Deze belijdenis moge vele aspecten hebben, de kern van de zaak is, dat de belijdende leden der kerk constitutief zijn voor het kerk-zijn: "De kerk-formerende kracht ligt voor de zichtbare kerk in de leden van het lichaam Christi".¹⁴

Het Woord staat wel voorop, maar de hoorders van het Woord schuiven daar onmiddellijk tussen, en dat op grond van hun belijden, daarachter hun wedergeboren zijn en daar weer achter hun verkiezing. Nodig is "een kring van uitverkorenen, die tevens reeds volwassen en besliste belijders zijn".¹⁵ "De gereformeerde kerk heeft naar luid van Gods Woord tot *cor ecclesiae* niet de *genademiddelen*, maar de verkiezing der uitverkorenen, en het is dienovereenkomstig dat de kerk (...) door het optreden der geloovigen tot openbaring komt".¹⁶ Scherper nog: in het zichtbare heeft de kerk geen band dan in onderlinge overeenstemming.¹⁷

Zeker, de *presentia Christi* is van fundamentele betekenis voor de kerk, maar ook die staat in datzelfde perspectief: zij "rust (...) niet in de instellingen of plechtigheden, maar uitsluitend in *de personen*".¹⁸ De bediening van het Woord vormt niet meer dan een tegenaccent. De *presentia Christi* rust uitsluitend in de personen, al is zij daarbij wel gebonden aan de instellingen, en in het bijzonder aan de bediening van Woord en Sacrament. De werking daarvan wordt echter

onmiddellijk vertaald in termen van 'het bewustzijn van het gemeenschapsbesef en 'de daad van gehoorzaamheid'.¹⁹

Het wezen van de kerk ligt in de plaatselijke kerk als gemeenschap van belijders, en "zoo staat het dan ook vast, dat de kerkeenheid, waarvan we hebben uit te gaan, niet in wereldkerk, noch ook in landskerk of classen, maar uitsluitend in de *locale kerk* gegeven is".²⁰

Daar ligt een zeer problematische lijn in Kuypers concept. Dat de kerk allereerst lokaal zichtbaar wordt is vanuit het hart van alle kerk-zijn, de viering rond Woord en sacrament, voluit te verdedigen. Maar de daarvoor wezenlijke polariteit van Woord en beaming van het Woord, van verkondiging en belijden, wordt bij Kuyper feitelijk doorbroken, als hij het belijden zo dominerend laat zijn voor zijn kerkbegrip.²¹ Deze sprong van theologie naar kerkrecht is daarom niet zomaar over te nemen. Even vruchteloos is overigens het alternatief dat zou liggen in het spiegelbeeld van Kuypers benadering: de doorbreking van de voor kerk-zijn wezenlijke polariteit van Woord en beaming van het Woord, van verkondiging en belijden, waarin alle accent komt te liggen op de pool van de Woordverkondiging. Dan kan in een volstrekt actualisme ook alle theologische aandacht voor kerkelijke structuren wegvallen!

Het bovenplaatselijke is bij Kuyper in theologisch opzicht relatief. Maar dat betekent niet, dat het volstrekt geen betekenis heeft. Het moet er wel zijn. De Reformatie der kerk, waar heel het *Tractaat* op gericht is, kan zich dan ook niet tot de plaatselijke kerk beperken. Het kerkverband is daarbij niet secundair. Dat blijkt wel uit Kuypers definitie van 'reformatie': "kwijting van de verplichting, die op de kerk in haar zichtbare openbaring, d.i. op de plaatselijke kerken Christi, èn stuk voor stuk èn in haar onderling verband, rust, om, zoo dikwijls de leugen en de zonde straffeloos in haar midden het juk afwerpen, door terugkeer tot de oorspronkelijke forme die in Gods Woord voor de kerken geboden is, aan de waarheid en de heiligheid opnieuw haar heerschappij over leugen en zonde te verzekeren".²² Het onderling verband van de plaatselijke kerken is dus wel degelijk van belang. Men zou dit nog als een argument pour la besoin de la cause - omwille van de beoogde Doleantie - kunnen duiden, maar het gaat dunkt me dieper.

We vinden ook bij Kuyper namelijk wel bovenplaatselijke facetten van de Kerk. Ik wijs er twee aan, rond de eenheid en rond het ambtsbegrip.

Wat de eenheid der kerk betreft: zoals de belijdenden elkaar vanuit een innerlijke aandrift opzoeken en met elkaar in verband treden²³, zo geldt dat ook ten aan-

zien van de plaatselijke kerken. Het wezen van een zichtbare kerk ligt in de onzichtbare kerk. Maar de "ingeschapen aandrift van deze geestelijke en mystieke kerk om zich naar buiten te toonen"²⁴ beperkt zich niet zonder meer tot het lokale vlak. De plaatselijke kerken zijn a.h.w. innerlijk aangelegd op het zoeken van een kerkverband. "Een kerk mag niet op zichzelf blijven staan, daar zij *niet de kerke Christi is, maar slechts een openbaring van de kerke Christi op ééne enkele plaats*".²⁵ Kuyper spreekt in dit verband van "den drang tot eenheid die van het lichaam Christi nooit is weg te denken (...) Zoo min de eigenaardigheid van elke plaatselijke kerk, als de band die haar met kerken uit dezelfde streek, en deze weer met de kerken van hetzelfde gewest, en deze weer met de kerken van hetzelfde land te saâm bindt, mag door de geloovigen bij hun formatie der kerk uit het oog verloren worden. De ordinantie van Gods voorzienig bestek en bestel deelt de kerk in plaatselijke en gewestelijke en nationale kerken, maar ook de eenheid van het lichaam Christi houdt deze onderscheidene deelen in organisch verband saâm".²⁶ Op de concretisering, naar 'Gods voorzienig bestek en bestel', kom ik nog terug. Achter deze uitwerking ligt in elk geval een principieel theologisch motief: er is een aandrift of drang naar bovenplaatselijke eenheid die wortelt in het wezen van de kerk als het ene lichaam van Christus! Zij is vereist vanwege "de aard der Kerk".²⁷

Een ander bovenplaatselijk facet ligt in het ambtsbegrip van Kuyper. Het ambt wordt bij hem sterk pneumatologisch geprofileerd, als hij stelt dat "de persoon des Heiligen Geestes de eigenlijke Bezieler van het ambt"²⁸ is. Juist Kuypers ambtsvisie lijkt daarom te functioneren als een belangrijk contrapunt, naast de nadruk op de constitutieve rol van de 'belijders'.²⁹ Omwille van zonde en van onze zondige beperktheid is aan de kleine kring van het bijzondere ambt overgedragen wat voor de grote kring van het ambt aller gelovigen - het eigenlijke! - is bestemd. Het ambt speelt dan ook een noodzakelijke rol, bij formatie en reformatie van de kerk.³⁰ Opvallend is in dat verband de grote vanzelsprekendheid waarmee Kuyper spreekt van een bovenplaatselijke rol van het ambt, in de 'ambtelijke vergaderingen' (al gebruikt Kuyper deze term niet), de "organische vergaderingen der ambtenaren van Koning Jezus" waarin "een meerder iets aanwezig (is) dan de optelsom van de individuen. Een vergadering van Jezus koninklijke ambtenaren, mits organisch saâmgekomen, representeert *de macht Christi over heel zijn kerk*, 't zij in een vergadering van de ambtenaren eener locale kerk over die locale kerk, 't zij in een vergadering of samenkomste van de koninklijke ambtenaren van meerdere kerken over die kerken saam; 't zij eindelijk in een bijeenkomst van de ambtenaren aller kerken uit één land of meerdere landen, over die landskerk, of ook over de zichtbare kerk op aarde".³¹ Het geheel verhoogt de betekenis van de enkele ambtsdrager.³² Hier blijkt in het

ambt ook een bovenplaatselijk facet van de Kerk zichtbaar te worden.

Het bovenplaatselijke blijft bij Kuypers echter theologisch gesproken relatief en wel in een eenzijdige relativiteit, d.w.z. exclusief afgeleid van de zelfstandigheid en volledigheid van de plaatselijke kerk. Een relativiteit in de zin van een rechtstreekse relatie tussen de onzichtbare universele kerk en zichtbare bovenplaatselijke vormen van kerk-zijn is eigenlijk niet aan de orde.

Vandaar de consequent volgehouden gedachte, dat het bovenplaatselijke kerkrechtelijk gezien een zaak van federatie is. Noch de polariteit van Woord en belijden, noch - daarmee nauw samenhangend - het ambt, noch de innerlijke drang naar eenheid heeft voor hem kerkrechtelijke consequenties. Feit blijft, "dat het *uiterlijk* verband *in rechten* met andere kerken alleen door confoederatie tot stand komt"³³. De lokale kerk openbaart het wezen van kerk-zijn.³⁴ De rest is onzichtbare kerk. Het is in zoverre slechts consequent, dat in Kuypers beschrijving van het doel van het kerkverband een doelstelling als 'het zichtbaar maken van de eenheid' volledig ontbreekt.³⁵

De aanvechtbare elementen in Kuypers benadering zijn wel duidelijk geworden. Niettemin kunnen we op een essentieel punt met hem instemmen. Het spreken over de lokale kerk dient ecclesiologisch wel degelijk vooraf te gaan aan elk spreken over b.v. een nationale kerk. De eenzijdige invulling van de polariteit tussen lokale en universele kerk die we bij Kuypers zien, en die hem kerkrechtelijk tot eenzijdige conclusies brengt, neemt niet weg, dat hij terecht in zijn ecclesiologisch denken zijn uitgangspunt neemt in de polariteit van de *una sancta* en de lokale kerk, waar - naar de woorden van de nieuwe kerkorde -: 'gemeenten worden vergaderd rondom Woord en sacramenten'.³⁶ Juist in die polariteit kunnen de theologische vragen rond ambt en rond zichtbare eenheid aan de orde komen.

Eenzelfde invalshoek is te herkennen in een studiedocument van de Joint Working Group van Rooms-Katholieke Kerk en Wereldraad van Kerken inzake lokaal en universeel kerk-zijn.³⁷ Ook daarin is sprake van een 'innerlijke dynamiek naar eenheid'.³⁸ Het lokale en het universele worden gezien als 'twee geïntegreerde dimensies van één realiteit'.³⁹ De lokale gemeente is geheel kerk, al is zij niet de gehele kerk⁴⁰. Immers, zij heeft alles wat nodig is om kerk te zijn: belijden, verkondiging, sacramenten, de gaven van de Geest, verwachting, en ambt.⁴¹ Van een absolute prioriteit van de lokale kerk kan echter geen sprake zijn. In de concrete historische situatie moge het lokale in zekere zin vooropgaan, het universele heeft vanuit Gods heilsplan veeleer prioriteit. In de eucharistie - die in het oecumenisch taalgebruik per definitie Woord én belijdend antwoord omvat - is de lokale kerk altijd betrokken op de Kerk in Gods heilsplan.⁴²

Alleen in het daarmee aangegeven spanningsveld kan zinvol over bovenplaatselijke facetten van kerk-zijn worden gesproken.

Rekbaarheid

In een tweede deel wil ik nu proberen aan te geven hoe dat bij Kuypers wordt ingevuld. Omdat elke theologische duiding van bovenplaatselijk kerk-zijn voor Kuypers per definitie onnauwkeurig is, levert zijn concept naar de kerkrechtelijke consequenties hooguit een rekbaar begrip op. Rekbaar, omdat het "in groot- of kleiner omvang zich kan uitdijen".⁴³ Die conclusie lijkt me juist: er is geen theologisch motief van waaruit bindende conclusies zijn te trekken voor een specifieke omvang van de bovenplaatselijke vormgeving van kerk-zijn! Maar welke factoren zijn dan bij hem toch bepalend voor de concrete vormgeving en omvang van bovenplaatselijke facetten van kerk-zijn?

Het is goed te bedenken, dat de spits van Kuypers concept hier allereerst gericht is tegen de "valsche idee van één eenige *zichtbare* kerk"⁴⁴, waarmee uiteraard bedoeld wordt op de rooms-katholieke kerkopvatting. Dat daarvan zo een in het licht van Vaticanum II vertekend beeld wordt gegeven - en dat alleen daarom al Kuypers kritiek vandaag niet zonder meer kan worden gehandhaafd - lijkt me duidelijk, maar kan hier niet worden uitgewerkt.

Zijn kritiek op de Rooms-Katholieke Kerk richt zich echter opvallend genoeg niet alleen op het feit, dat de zelfstandigheid van de lokale kerk op ontoelaatbare wijze wordt gerelativeerd, maar zeker ook daarop, dat de RKK zich ten onrechte losmaakt "van de nationale eigendommelijkheden".⁴⁵ Op grond van de scheppingsordinanties heeft het nationale voor Kuypers zijn eigen betekenis voor de vorming van een bovenplaatselijk verband. In Kuypers woorden: "de volkskerken ontstaan eerst doordien tusschen deze plaatselijke kerken een onderling verband wordt gelegd, als de aard der kerk en de nationale verhoudingen met noodwendigheid eischen. Nog grootere verbindingen der kerken kunnen nooit anders dan tijdelijk of uitermate los en rekbaar zijn".⁴⁶

De 'aard der kerk' verwijst zoals we eerder zagen naar de theologische noodzakelijkheid die ligt in "den drang tot eenheid die van het lichaam Christi nooit is weg te denken".⁴⁷ Maar welke rol spelen de 'nationale verhoudingen' precies als criterium voor bovenplaatselijke kerkvorming? Het 'rekbare' lijkt immers meer in het bijzonder op het boven-nationale te slaan. De nationale verhoudingen stellen kennelijk wèl hun eigen eisen.

De ingang hiervoor ligt feitelijk al bij Kuypers argumentatie inzake de omvang van de lokale gemeente zelf. Die dient namelijk samen te vallen met de omvang

van de burgerlijke gemeente. De kerk is coëxtensief met de burgerlijke gemeente, en wel op grond van Gods voorzienigheid. Zelf ziet hij op dit punt het grote verschil met het congregationalisme. Bij hen "ligt het uitgangspunt voor hun stelsel niet in de *plaatselijke kerk*, maar in elke groep van geloovigen, die zich kerkelijk organiseert".⁴⁸ Dat is volgens Kuyper niet gereformeerd: "Niet zoo echter alsof de geloovigen daarbij naar willekeur konden splitsen of saâmvoegen, maar met dien verstande, dat ze daarbij gebonden zijn én aan 'de bepalingen van hun woning, gelijk God die bescheiden heeft' (Hand. 17: 26) én aan de drang tot eenheid die van het lichaam Christi nooit is weg te denken. God heeft de bepalingen van ieders woning gemaakt, en het is door zijn voorzienig Bestuur, dat de grenzen der landen bepaald en de afscheidingen van steden en dorpen ontstaan zijn".⁴⁹ De scheppingsordinantie Gods - Kuyper gebruikt de term hier overigens niet - is in Kuypers redenering dus het criterium voor het bepalen van de omvang van de lokale gemeente. De grenzen van kerkelijke gemeenten dienen samen te vallen met die van burgerlijke gemeenten: geen splitsing van kerken in grotere steden, geen twee kerken in één stad⁵⁰. De eenheid van de burgerlijke gemeenten is bepalend. Per burgerlijke gemeente is er één kerkeraad, eventueel met 'kerspelen', wij zouden zeggen: een kerkeraad algemene zaken met wijkkerkeraden.⁵¹

Dit ontlenen van een criterium voor de grenzen der kerk aan Gods scheppingsordinanties overtuigt niet, zeker niet waar daaruit zo direct praktische consequenties worden getrokken. Handhaving van deze benadering zou in een tijd als de onze, met steeds nieuwe gemeentelijke herindelingen, tot vele tijdrovende en zinloze kerkelijke procedures leiden!

Ditzelfde theologische uitgangspunt in de scheppingsordinanties is nu ook bepalend voor de rol die het nationale speelt in Kuypers redenering. In zekere zin komt Kuyper daarom toch dicht bij het historische argument dat voor zijn opponent Hoedemaker zo beslissend was.⁵² Het belijdende staat immers ook voor Kuyper niet los van het historische, en - opnieuw - juist in de afweer van het congregationalisme wordt dat duidelijk: een geschreven belijdenis is voor de kerk noodzakelijk, omdat "de Heilige Geest het Woord in de gemeente aller eeuwen uitlegt en deze *historische* uitlegging kracht en autoriteit behoort te hebben tegenover de vaak willekeurige uitlegging van den *enkelen prediker*".⁵³

Het verschil met Hoedemaker is, dat Kuyper dit historische aspect in zijn nationale variant kerkrechtelijk niet direct relevant acht. Hoedemakers vervlechting van kerk, belijdenis, volk en staat en de daaraan gekoppelde verdediging van de gedachte van een nationale volkskerk wordt door Kuyper verworpen in haar betekenis voor een theologische bepaling van wat Kerk zijn concreet betekent.

Kuypers idee van de totstandkoming van de lokale kerk - 'gelovigen sluiten zich aaneen' - en van het 'kerkverband' als volgende stap lijkt in eerste instantie een onhistorische constructie op te leveren. De gedachte, dat het kerkverband principieel secundair is⁵⁴, theologisch volstrekt te onderscheiden van het primaire lokale kerk-zijn, een verband dat als het ware achteraf wordt gelegd, zet immers op het eerste gezicht de concrete geschiedenis buiten haakjes. Toch verrekent ook Kuyper wel, dat de bovenplaatselijke samenhang onder meer berust in "de eenheid van een gemeenschappelijk verleden".⁵⁵ Dat "de nationale verhoudingen"⁵⁶ wel degelijk van invloed zijn op het vormen van het kerkverband komt echter pas in tweede instantie in beeld, en is als zodanig niet principieel maar eerder praktisch van aard.

Het historische argument - de 'nationale verhoudingen' - heeft zo geen directe kerkrechtelijke implicaties. Er is geen argument aan te ontleen voor de ordening van een Nederlandse - 'vaderlandse' - kerk. De kerkrechtelijke hoofdlijn blijft, dat "het *uiterlijk* verband *in rechten* met andere kerken niet anders dan door confoederatie tot stand komt!"⁵⁷

Hoezeer wij ook theologisch moeilijk uit de voeten kunnen met deze aandacht voor de scheppingsordinanties, daarin ligt toch één interessant aspect: het impliceert namelijk ook een opvallende aandacht voor de culturele context waarin de concrete kerk staat, als theologisch en kerkrechtelijk relevant.

Diezelfde trek vinden we ook op een ander punt feitelijk terug, namelijk in de opvattingen van Kuyper inzake de pluriformiteit der kerk.⁵⁸ Al hanteert Kuyper in zijn *Tractaat* deze term niet,⁵⁹ de zaak zelf is al volop aanwezig. Hier wordt een andere consequentie duidelijk van de nadruk op de gelovige belijder als de eerste constituant voor het kerk-zijn. Als niet de dienst van Woord en sacrament als zodanig, maar de receptie daarvan bepalend is, dan valt niet te ontkomen aan het gegeven dat die receptie verschillend kan uitvallen. Het bestaan van lutherse en afgescheiden plaatselijke kerken maakt dat anno 1883 al duidelijk, zoals uit een uitvoerig citaat moge blijken: "Een Luthersche of gescheidene Gereformeerde kerk naast een van ouds bestaande Gereformeerde kerk in één zelfde stad, haar leden in dezelfde straten tellende, is niet gelijk het behoort, ook al moet het om 't gebrekkige van den toestand, soms tijdelijk geduld. Slechts wat in Belijdenis der waarheid principieel uiteenloopt mag zich afzonderlijk formeeren; wat daarentegen één in belijdenis is, hoort saâm. En aan den strengen eisch van het beginsel zou eerst dan recht geschieden, indien men bij verschil in Belijdenis van ondergeschikte punten niet rustte eer men hierin 'hetzelfde gevoelde', om voorts aan allen, die tegen deze Belijdenis der waarheid overstonden, het recht op den naam van kerk te ontzeggen".⁶⁰

De spanningen zijn hier evident. Enerzijds is hier de essentie van kerk-zijn voor Kuiper aan de orde: de ware belijdenen vormen samen één kerk, en ontzeggen per consequentie de anderen de naam van kerk. Anderzijds is er sprake van een recht of mogelijkheid van afzonderlijke kerkformaties naast elkaar waar de belijdenis principieel uiteenloopt, zonder dat daarmee kennelijk het kerk-zijn zelf onmiddellijk op het spel staat. Die gedachte herkennen we ook in een andere passage: "Met kerken van een andere belijdenis onderhouden de kerken geen correspondentie, hoewel de nadere verwantschap met de Lutherische kerk er altoos toe geleid heeft, om de kerken, die onder deze benaming staan, met broederlijke genegenheid te bejegenen en steeds te staan naar hereeniging, van wat wel saâm hoort, doch, alvorens het in belijdenis één wierd, niet saâm *wonen* kan".⁶¹

De 'rekbaarheid' van elk bovenplaatselijk kerkelijk verband heeft bij Kuiper tenslotte nog een nadrukkelijk positieve consequentie. Waar bij zijn opposenten, in hun denken vanuit de nationale kerk, het bovennationale praktisch geen rol speelt, heeft Kuipers 'rekbaarheid' tegelijk de gelukkige implicatie dat daarmee ook de internationale aspecten van kerk-zijn principieel aan de orde gesteld zijn. Voor Kuiper gaat het hier om een zeer fundamentele kwestie, die ten diepste samenhangt met het wezen van de kerk in onderscheid van Israël. "De kerk is namelijk niet de kerk van *een volk*, maar van de *geheele wereld* (...) Dit noemt de heilige Apostel telkens en met nadruk het groote mysterie, *de groote verborgenheid*, 'die alle eeuwen is verborgen geweest, maar nu geopenbaard'".⁶² De kerk is principieel 'kerk der mensheid'. Kuiper plaatst in de uitwerking het nationale tegenover het geestelijke. De kerk als wereldkerk kan niet leunen op de nationale organisatie van Israël of van bijvoorbeeld het Romeinse Rijk. Dat zou onnatuurlijk zijn, en de zelfstandigheid bedreigen. Dus is een organisatie op eigen fundament nodig: "Geen enkel ander volk - dan Israël, LJK - is op de kerk in dien zin aangelegd noch in die volstreckte ordineering voor de kerk geschapen (...) Ze heeft geen keuze maar *moet* zich zelve organiseren (...) Eerst zoo komt de groote verborgenheid waarvan de heilige apostel Paulus gewaagt, tot haar recht".⁶³

Deze principiële gedachte heeft onmiddellijk praktische consequenties. We kwamen dat al enkele malen tegen. De kerk van het ene land dient zich steeds bewust te zijn van het feit, dat ze alleen met de kerken in andere landen samen de kerk van Christus is: "reden waarom onze vaders op de synode te Dordt gehouden dan ook de buitenlandsche kerken genoodigd hadden".⁶⁴ Het confederatieve principe kan ook verbindingen opleveren "zij het ook in zwakkere mate, tot wereldconciënen".⁶⁵ Lokale kerken moeten met elkaar in verband tre-

den, "liefst tot wereld-synode uit te breiden".⁶⁶ Er is een verplichting tot correspondentie "binnen de perken van het mogelijke";⁶⁷ daarin kan behalve wederzijdse hulp, ook het doel zijn "om de eenheid van de gereformeerde wereldkerk tegenover andersdenkenden uit te spreken".⁶⁸

Samengevat: het rekbare heeft bij Kuiper allereerst te maken met een afweer van een als typisch rooms-katholiek begrepen wereldwijde eenheidsdwang, en vervolgens toch ook met een terechte weigering om de nationale kerkidee *theologisch* te legitimeren.

Het argument van de scheppingsordinanties mag als *theologoumenon* niet meer overtuigen, de openheid naar de historische context is er wel mee gegeven, zoals dat ook zichtbaar wordt in de in zijn pluriformiteitsconcept meekomende legitieme aandacht voor de contextualiteit van het belijden en van het kerk-zijn. In dat perspectief waarderen wij ook het principieel openhouden van de mogelijkheid en wenselijkheid van boven-nationale vormgevingen van kerk-zijn.

Deze elementen behouden hun waarde, en dat des te meer in combinatie met eerder genoemde theologische aspecten: de handhaving van een voluit theologische ambtsopvatting, waarin ook consequenties voor bovenplaatselijke aspecten van kerk-zijn liggen opgesloten, en zeker ook Kuypers visie op de dynamiek naar zichtbaarheid die op alle niveaus wezenlijk is voor het lichaam van Christus.

Oecumenische modellen

Het is de moeite waard zo de zwakke en sterke kanten van Kuypers concept op een rijtje te zetten. Daarmee is naar ik hoop ook een kritische bijdrage geleverd aan een heroverweging van wat in de GKN tot vandaag de dag nog voortleeft inzake de 'zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente'. De vraag blijft tenslotte nog openstaan, of en hoe positief lijnen zijn aan te geven voor de vormgeving van de kerk op bovenplaatselijk vlak, nu nog in de GKN, en straks in de VPKN. Voor een poging daartoe oriënteer ik mij globaal aan wat in de geschiedenis van de internationale oecumene inmiddels ter tafel is gebracht rond het thema 'de eenheid die wij zoeken'. Dat is juist vanuit Kuiper voor de hand liggend, nu wij van hem kunnen leren, dat er theologisch geen wezenlijk verschil is tussen wat speelt in de relatie tussen kerkgenootschappen in de oecumene en wat speelt in de relatie tussen plaatselijke kerken/gemeenten in een kerkverband.

Op het eerste gezicht is de internationale oecumenische bezinning rond deze vragen nog weinig vruchtbaar geweest. De concrete vragen van kerkrechtelijke aard zijn daarin nog maar weinig aan de orde geweest, en nog veel minder

beantwoord.⁶⁹ Toch levert de feitelijke geschiedenis van de bezinning op de constitutionele elementen voor de 'eenheid die wij zoeken' wel een paar belangrijke gegevens op. De weg loopt langs een aantal 'modellen' voor eenheid die de bezinning hebben gestructureerd. Op die weg hebben eigenlijk in de verhouding tussen kerken en confessies dezelfde vragen een rol gespeeld die vanuit Kuyper op tafel liggen inzake de bovenplaatselijke vormgeving van de kerk.

In een vroege fase van de oecumenische beweging werd het zoeken naar eenheid veelal verwoord onder het thema: organische eenheid. Daarin was de optie van uiteindelijk één wereldkerk, met één omvattende structuur zonder meer begrepen. Praktisch leidde dat mede tot het ontstaan van de Church of South-India (1947), zeker toen - aan de vooravond van de oprichting van de Wereldraad van Kerken - ervaren als een voorteken van nieuwe tijden in de oecumene.⁷⁰ Positief in het model van de 'organische eenheid' is, dat daarin het besef levendig blijft dat verdeeldheid veelal *ook* zonde is, die overwonnen dient te worden. Het gaat echter in de uitwerking van dit model niet allereerst om een scherp geformuleerd einddoel, maar veeleer om een richtinggevend visioen. De feitelijke voorbehouden die binnen de kerken van toen - en van nu! - leefden tegen een structureel eenheidsstreven konden er dan ook rustig naast blijven staan.⁷¹

Leslie Newbigin heeft binnen de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken de doordenking van deze benadering sterk gestimuleerd. De Assemblee van New Delhi (1961) aanvaardde deze visie formeel. Kenmerkend is enerzijds de focus op de lokale kerk: zichtbare eenheid betekent dat 'allen op elke plaats (...) in één gemeenschap worden gebracht'⁷². De bovenplaatselijke relaties komen aan de orde in het visioen, dat deze lokale gelovigen en gemeenschappen 'tegelijkertijd verenigd zijn met heel de christelijke gemeenschap van alle plaatsen en tijden zodanig dat ambt en leden door allen worden aanvaard, en allen gezamenlijk kunnen spreken en handelen waar dat nodig is'. Het gaat dan dus voluit om 'vereniging', wat die term hier dan ook precies moge behelzen. Daarbinnen worden twee facetten van oecumene - en dus van bovenplaatselijk kerk-zijn - specifiek benoemd: wederzijdse erkenning en gezamenlijk spreken en handelen. Verplichtende concrete kerkordelijke stappen komen echter nog lang niet in het vizier.

In de jaren zestig werd steeds duidelijker dat het ideaal van 'organische eenheid' in de lucht blijft hangen als over de weg daarheen niet concreter wordt gesproken. In de bezinning daarop kwam een volgend model bovendrijven: de eenheid als 'conciliaire gemeenschap'. Daarbij is meer oog voor de weg dan voor het

doel, meer voor de inspanningsverplichting dan voor de resultaatsverplichting. De Assemblee van Nairobi (1975) beschreef dit model van eenheid richtinggevend. De weg naar eenheid dient door 'conciliariteit' - als actief structuurbegin-sel - te worden gekenmerkt. In de oecumene als zoektocht naar eenheid gaat het om een 'conciliaire gemeenschap van plaatselijke kerken die in zichzelf waarlijk verenigd zijn'.⁷³ De gemeenschap wordt gekenmerkt door wederzijdse erkenning en gezamenlijke inzet in getuigenis en dienst. Nu komen ook kerkordelijke consequenties enigszins, zij het voorzichtig, in beeld: met het oog op dit doel is elke kerk erop gericht ondersteunde en ondersteunende betrekkingen (sustained en sustaining relationships) te onderhouden met haar zusterkerken, tot uitdrukking komend in conciliaire bijeenkomsten op verschillende niveaus, wanneer dat maar nodig is voor haar gezamenlijke roeping. Vooronderstelling van dit model is, dat legitieme verscheidenheid niet gebaseerd kan zijn op historische, confessionele factoren, maar uitsluitend verworteld kan zijn in de culturele en geografische verscheidenheid van de Kerk, en daarom samenhangt met de inculturatie van het evangelie.⁷⁴ Daar zal een belangrijk punt van discussie blijken te liggen. Wat hier oecumenisch geldt kan opnieuw ook worden gezegd voor alle bovenplaatselijk kerk-zijn: respect voor de eigen en zelfstandige verantwoordelijkheid en integriteit van de plaatselijke kerken sluit de noodzaak van doelgerichte en niet-vrijblijvende networking niet uit, maar in.

In diezelfde jaren, en in reactie hierop, is echter ook sprake van de ontwikkeling van een oecumenisch model dat een veel vrijblijvender benadering lijkt voor te staan, het model van de 'eenheid in verzoende verscheidenheid'.⁷⁵ Het wordt in 1974 geformuleerd in conferenties van de Christian World Communions, waar vertegenwoordigers van de confessionele families binnen de oecumene - o.a. de Rooms-Katholieke Kerk, de Lutherse Wereldfederatie en de Wereldbond van Gereformeerde en Hervormde Kerken (WARC) - elkaar ontmoeten. Grote nadruk wordt daarin gelegd op de gelijkwaardigheid en het blijvende bestaansrecht van de afzonderlijke confessionele en denominationele tradities. Als er maar een proces van dialoog is, waarin de exclusiviteit wordt doorbroken, dan is dat voldoende. Deze benadering focust sterk op de noodzaak van herroeping van de anathema's die de verhouding tussen de verschillende confessionele tradities soms zo ingrijpend hebben bepaald. Dit model is bepalend geworden voor b.v. de Leuenberger Kirchengemeinschaft.⁷⁶

Hoewel ook in dit verband wel gesproken wordt over de noodzaak van gezamenlijke beslissingen en acties ligt de nadruk toch wel heel sterk op handhaving van een vreedzame coëxistentie, een modus vivendi tussen de bestaande kerken - of om het iets onvriendelijker te zeggen: op handhaving van de confessionele

status quo. Het punt van verschil met hiervoor besproken modellen ligt daarin, dat niet alleen contextuele, maar ook confessionele verscheidenheid legitiem geacht wordt, mits voortbestaande binnen een raamwerk van verzoening. Essentieel is dan echter de receptie van de bereikte verzoening in de betrokken kerken/confessies. Receptie is daarbij meer dan alleen maar ratificatie, legitimatie achteraf; het gaat dan ook om het zich feitelijk en kritisch toeëigenen van wat op een ander niveau werd overeengekomen. Alleen dan heeft de 'verzoening' van de verscheidenheid ook werkelijk inhoud.⁷⁷

Bij alle aarzelingen die men bij dit model kan hebben is één verdienste duidelijk: de vraag, hoe bovenplaatselijke eenheid, confessie en context zich tot elkaar verhouden is daarmee in elk geval terecht op tafel gelegd - in de oecumene én in de binnenkerkelijke vraag naar bovenplaatselijk kerk-zijn.

Nadat de oecumenische discussie enige tijd in een soort patstelling lijkt te zijn stilgevallen⁷⁸, breekt gaandeweg een nieuwe benadering door die de discussie weer in beweging brengt. Een bijbelse en patristische doordinking van het bijbelse begrip 'koinonia' leidt uiteindelijk tot een verklaring over *De eenheid van de kerk als koinonia; gave en roeping*,⁷⁹. Door de Assemblee van Canberra (1991) wordt de verklaring aanvaard. Vervolgens speelt zij een grote rol in de voorbereiding op de vijfde wereldconferentie voor Geloof en Kerkorde (Santiago de Compostela 1993⁸⁰) die de gegeven aanzetten verder uitwerkt.

Het gaat bij 'koinonia' om een heel genuanceerd ecclesiologisch begrip. De relatie lokaal - bovenlokaal betreft slechts een facet ervan. Als kerk en eenheid worden gezien onder het gezichtspunt van de 'koinonia', dan is niet de kerkelijke organisatie of een interkerkelijk contract beslissend voor welke vorm van bovenplaatselijke eenheid dan ook, maar vormt de participatie in het trinitarisch heilsmysterie het uitgangspunt voor het denken. Dit biedt mogelijkheden voor een overkoepeling van concepten als verzoende verscheidenheid, conciliaire gemeenschap en organische eenheid.⁸¹ Wederzijdse erkenning is fundamenteel voor volledige gemeenschap tussen de kerken, en deze moet dan ook tot uitdrukking komen in conciliaire vormen. Verscheidenheid is niet langer legitiem, indien daardoor het gezamenlijk getuigenis onmogelijk wordt. Omdat 'koinonia' een alomvattend concept is, staan echter ook alle moeilijke oecumenische thema's ermee op de agenda, inclusief bijvoorbeeld die naar waarde en noodzaak van het historisch episcopaat.⁸²

'Koinonia' laat zich dus ook niet zomaar hanteren als een 'model voor eenheid' dat simpelweg te operationaliseren is. Ten aanzien van de concrete invulling blijft voorlopig de conclusie van Houtepen overeind staan: 'tot duidelijke afspraken over en weer zijn we op dit punt nog niet gekomen'.⁸³

Een nieuw en sterk element is echter de nadruk die vooral in Santiago gelegd wordt op de wederzijdse verantwoording die plaatselijke kerken ten opzichte van elkaar hebben af te leggen. Er dienen structuren voor gezamenlijke besluitvorming ontwikkeld te worden.⁸⁴ Santiago bouwde hier met name voort op een kort tevoren gehouden consultatie waarvan de neerslag te vinden is in *Costly Unity*.⁸⁵

Wederzijdse verantwoording, dat gaat net even verder dan wat in het model van Kuiper - en van de GKN - aan de orde is. Daar wordt de verantwoordelijkheid van de meerdere vergaderingen *in theorie* nogal eens minimalistisch ingevuld, vanuit het beginsel dat de meerdere vergadering behalve wat de vertegenwoordigde kerken gezamenlijk aangaat 'alleen afhandelt wat de mindere vergadering niet kan afhandelen'. Op die noemer kan een plaatselijke kerk zich nog in grote mate onttrekken aan zoiets als wederzijdse verantwoording: conflicten kunnen worden ontweken met een beroep op de eigen 'zelfstandigheid'.⁸⁶ Dat is bij goed gestructureerde wederzijdse verantwoording niet meer mogelijk.

Afronding

Wat levert een en ander nu op voor een doordenking van bovenplaatselijke facetten van kerk-zijn? Erkenning van de theologische compleetheid van de lokale kerk dient samen te gaan met de handhaving van de theologische noodzaak om de eenheid met andere lokale kerken te zoeken. We zagen reeds, dat Kuipers uitgangspunt in de zelfstandigheid van de lokale kerk niet geïsoleerd, laat staan geïdeologiseerd mag worden. Deze dient immers verbonden te blijven met zijn visie op de dynamiek naar zichtbaarheid die op alle niveaus wezenlijk is voor het lichaam van Christus. Dat creëert een goed vertrekpunt voor een verdere doordenking van facetten van bovenplaatselijk kerk-zijn.

Wederzijdse erkenning van lokale kerken is daarbij het eerste dat binnen een kerkverband noodzakelijk is, zoal niet als voorwaarde vooraf bij kerkvereniging, dan toch in elk geval als een blijvende opdracht nadien. Het in de oecumene ontwikkelde denken in kaders van verzoende verscheidenheid geeft daarvoor een ruimte, die correspondeert met Kuipers openheid voor de contextualiteit van het belijden en van alle kerk zijn. Kuiper is in dat opzicht zeker actueel: kerken zijn nu eenmaal ook verworteld in een specifieke sociale en culturele geschiedenis. Verscheidenheid als consequentie van een herbezinning op de relatie van evangelie en cultuur is in de theologie en de kerkelijke ervaring van nu een gegeven. Zij raakt trouwens niet alleen de bovenplaatselijke facetten van kerk-zijn; ook op plaatselijk vlak wordt zij ervaren; mentaliteitsgemeenten zijn niet meer weg te denken. Alleen daarom al is een handhaving van het territoriale beginsel⁸⁷ niet langer zinvol.

De waarde van een bovenplaatselijk kerkverband zal allereerst moeten liggen in de wederzijdse erkenning. Dat impliceert de erkenning van de ander als anders! Een kerkverband kan eigenlijk niet anders dan uitdrukking zijn van verzoende verscheidenheid. Zoals de consensus-oecumene zijn tijd gehad heeft⁸⁸ of althans slechts relatieve betekenis heeft, zo geldt dat ook de consensus-kerkvorming. Die verscheidenheid kan zowel contextuele als confessionele aspecten hebben; het is immers de vraag in hoeverre die wel werkelijk van elkaar te onderscheiden zijn. In dat opzicht komt Kuypers benadering inmiddels kunstmatig over.

Wederzijdse erkenning impliceert wel dat van het impliciet of zelfs expliciet handhaven van anathema's binnen één kerkverband geen sprake kan zijn. In die zin gaat het in een kerkverband ook altijd om een voortgezet receptie-proces: datgene wat bepalend is voor de wederzijdse erkenning zoals die in het kerkverband zelf tot uitdrukking komt, dient ook op het niveau van de lokale gemeente daadwerkelijk tot gelding te komen. Indien en voorzover in het congregationalisme dat niet nodig wordt geacht, en in plaats daarvan absolute vrijblijvendheid op bovenlokaal niveau de norm zou zijn, kan het congregationalisme toch niet de kerkvorm van de toekomst in een postmoderne samenleving zijn waarvoor het naar mijn indruk nog wel eens gehouden wordt. Daarmee zou immers de theologische invulling van eenheid wegvallen, en zou het zondige aspect van verdeeldheid worden miskend.⁸⁹

Juist vanwege dit noodzakelijke receptie-proces op plaatselijk vlak zullen bovenplaatselijke structuren een zeker gewicht moeten hebben. Allerlei aspecten van de koinonia komen daarin feitelijk aan de orde: solidariteit, wederzijdse steun en gezamenlijk overleg, maar ook wederzijdse correctie en vermaning, concrete verzoening in theologische en maatschappelijke zin, het zoeken naar centrum en grenzen van het belijden, het zoeken naar groeiende convergentie en consensus, en niet in de laatste plaats: een gezamenlijke gerichtheid op de eenheid van de leefwereld waarin de concrete kerk-gemeenschap staat. Dat alles vereist ondersteunde en ondersteunende betrekkingen die vorm krijgen in conciliaire bijeenkomsten met het oog op de gezamenlijke roeping. Meerdere vergaderingen kunnen theologisch dan ook geen vrijblijvende ontmoetingsplaatsen zijn. Zij zijn er niet alleen maar goed voor om datgene af te handelen wat de daar vertegenwoordigde gemeenten gezamenlijk aangaat, dan wel wat op lokaal niveau niet kan worden afgehandeld. Zij staan als zodanig nadrukkelijk onder het voorteken van een gezamenlijke roeping. Daarvoor zijn zij als 'structuren voor gezamenlijke besluitvorming' vitaal. Zij zijn dat ook voor de vormgeving van wederzijdse verantwoording. Dat impliceert, dat conflicten niet worden ontweken maar worden aangegaan en doorgemaakt. Vooral daar ligt dunkt me de waarde van een kerkverband.

Ik rond af met enkele zeer concrete toespitsingen voor de nabije toekomst in het SoW-proces. Kuypers visie op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente heeft zoals gezegd diepe sporen getrokken in de geschiedenis van de GKN. De op enige termijn te verwachten voortzetting van de GKN in de VPKN betekent ook een zeker afscheid van de kerkvisie van Kuyper op fundamentele punten. De VPKN mag zich dan - terecht - als 'Kerk' en niet als 'Kerken' presenteren. Die stap zal kerkordelijk niet mogelijk zijn zonder dat de plaatselijke kerken zich daarover een zelfstandig oordeel vormen. Artikel 43 lid 1 GKO maakt het - in de lijn van Kuyper - noodzakelijk, dat elke kerkeraad de eigen gemeente kent in en hoort over de goedkeuring van de definitieve vereniging, juist omdat de plaats in het kerkverband hier aan de orde is.⁹⁰ Het min of meer intuïtief in de Kerken gegroeide besef, dat het op Kuypers manier niet (meer) werkt kan dan tot uitdrukking komen in een aanvaarding van een kerkordelijk sterkere positie van het bovenplaatselijk kerk-zijn.

In het verlengde hiervan zouden de GKN en de VPKN royaal moeten durven breken met het territoriale principe op lokaal niveau. De classis zou allereerst de plaats moeten zijn waar de ontmoeting van confessioneel en contextueel verschillende spiritualiteiten gestalte krijgt. Feitelijk is de in de HKO⁹¹ vastgelegde mogelijkheid van geperforeerde gemeentegrenzen - die vermoedelijk ook in de Ordinanties voor de VPKN zal worden opgenomen - een stap in die richting. Het is van belang op dit punt vooral niet te kleinzielig te doen, mits onverkort vastgehouden wordt aan een duidelijke vormgeving van de klassicale vergadering als forum en testcase voor eenheid in verzoende verscheidenheid.

Zelfs als Kerkorde en Ordinanties de taken van met name de klassicale vergaderingen afdoende helder omschrijven is daarmee nog geen cultuur geschapen waarin de eenheid-in-verscheidenheid van de kerk ook werkelijk vruchtbaar beleefd wordt. Hier stuit het kerkrecht op de grenzen van zijn mogelijkheden. Vorming van 'kerkjes binnen de kerk', juist op lokaal vlak, is straks niet alleen binnen de kringen van de dan voormalige GKN maar zeker ook van de dan voormalige NHK niet op voorhand uitgesloten. Het zal duidelijk zijn, dat er mijns inziens alles aan gelegen is om de receptie van de Leuener Konkordie op de agenda te houden, en om te voorkomen dat onder het mom van 'eenheid in verzoende verscheidenheid' in feite een onverzoende gescheidenheid kerkordelijk wordt afgedekt. Dat geldt in elk geval met het oog op de confessionele verschillen tussen calvinisten en lutheranen.

Het lijkt me dat het ook zou moeten gelden met het oog op binnen-calvinistische verschillen in interpretatie van de traditie, die ook directe consequenties hebben voor de Remonstranten. Het moet mogelijk zijn verschillende theologische interpretaties van de uitverkiezingsleer die er binnen één kerkverband nu feite-

lijk al lang zijn royaler dan tot nu toe te aanvaarden. Daartoe is het niet pertinent nodig de Dordtse Leerregels te schrappen uit de nieuwe kerkorde, mits ook op dit punt de Leuener Konkordie als althans een legitieme hermeneutiek van Dordt wordt erkend.⁹²

Tot de grootste uitdagingen waarvoor GKN en VPKN staan reken ik inmiddels, zoals eerder gezegd, de vraag of aansluiting kan worden verkregen bij de evangelische gemeenten in al hun onderlinge variatie. Voorzover in die kringen congregationalisme hoogtij viert, zal het de vraag zijn of het bovenplaatselijke in de VPKN ook zo kan worden vormgegeven en ingekleurd, dat een aantrekkelijke ruimte voor zulke gemeenten ontstaat zonder dat alles uitloopt op simpele vrijblijvendheid. Dat lijkt niet bij voorbaat onmogelijk, mits het ondersteunende van sterkere bovenlokale relaties dan ook werkelijk ervaarbaar kan worden gemaakt.

Tenslotte, wat de eenheid die wij zoeken in de oecumene kan betekenen zal eigenlijk altijd weer allereerst binnen het eigen kerkverband moeten worden zichtbaar gemaakt. Dat lijkt me het grote gelijk van Kuyper tegenover elk onkritisch uitgaan van bestaande, veelal nationaal bepaalde, kerkverbanden. Naarmate daaraan in kerkrechtelijke regelgeving maar zeker ook in de kerkelijke praktijk meer overtuigend vorm wordt gegeven, zal ook het gesprek met hoogkerkelijke tradities als de rooms-katholieke niet zinloos blijken, maar juist aan kracht en diepte kunnen winnen.

Relatief is en blijft elk kerkverband, althans in die zin, dat het alleen mag functioneren in een dynamisch zoeken naar eenheid met kwaliteit.

Rekbaar is en blijft de bepaling van de feitelijke omvang van een kerkverband, althans in die zin dat elk - via kerkvereniging of anderszins - gevonden kerkverband altijd weer gericht zal moeten zijn op de totstandkoming van grotere verbanden, zonder daarbij aan b.v. nationale grenzen op voorhand gebonden te kunnen zijn.

Noten

1. A. Kuiper, *Tractaat van de Reformatie der Kerken, aan de zonen der reformatie hier te lande op Luther's vierde Eeuwfeest aangeboden*, Amsterdam 1883, 35; cursivering van hem.
2. *Ibidem*, eerste cursivering van hem, tweede van mij, LJK; de cursivering is zo kenmerkend voor de stijl van Abraham Kuiper dat ik deze in alle volgende citaten consequent heb gehandhaafd.
3. Overigens gebruikt Kuiper ook in dit kader nog wel kwalificaties als: 'voorlopig', vgl. a.w., 32, en 'gedeeld en gebrekkig', vgl. a.w., 33.
4. Uiteraard richt Kuipers kritiek zich in het bijzonder op de kerkidee van de NHK: "Maar wel dient het gevoelen getoetst van hen, die oordeelen, dat onze landskerk een organische eenheid vormt en de classen en locale kerken slechts als deelen of cellen in deze organische eenheid bestaan", a.w., 34.
5. Vgl. voor een overzicht ook: P.A. van Leeuwen ofm, *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuiper*, Franeker 1946, 217-228, en H.J. Langman, *Kuiper en de volkskerk - een dogmatisch-ecclesiologische studie*, Kampen 1950.
6. Vgl. art. II van de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk.
7. Art. X lid 4 van de concept-kerkorde VPKN behelst op dit punt een nog niet ingeloste gelofte!
8. Kuiper, *Tractaat*, 1
9. a.w., 7; ook hier valt de term 'rekbaar', maar dan kennelijk beperkt tot het boven-nationale (zie onder, pag. 12).
10. a.w., 35
11. A. Kuiper, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid*, III, 1909², 228, noot 1

12. Vgl. A.J. Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, (diss.) Den Haag 1947, 118, en: K.L. Schmidt in: ThWNT, III, 506. Vgl. ook 'The Church: Local and Universal - A Study Document Commissioned and Received by the Joint Working Group', Appendix A in: Joint Working Group between the Roman Catholic Church and the World Council of Churches, *Sixth Report*, Geneva 1990, 23-37 (hierna: CLU), art. 21.
13. Kuyper, *Tractaat*, 10
14. a.w., 31
15. a.w., 31
16. a.w., 48
17. vgl. a.w., 40. Alle voorlopige openbaring van de kerk is gedeeld, naar tijd, en naar plaats, "omdat de geloovigen, naar de beperktheid van hun natuur, duurzaam slechts met dezulken gemeenschap der heiligen kunnen oefenen, die met hen in een zelfde plaats wonen", a.w., 33.
18. a.w., 16
19. vgl. a.w., 16. Ook de kinderdoop kan niet veel meer dan een tegenaccent opleveren: gereformeerden weten heel goed, dat zij de kerk formeren, 'niet als afgetrokken individuen', maar als mannen en vrouwen, vaders en moeders, met al wat het hunne is. Vgl. a.w., 39.
20. a.w., 36
21. Niet ten onrechte is Kuyper verweten, dat hij in zijn kerkvisie te 'antropologisch' te werk gaat. Vgl. Langman, a.w., 97.
22. Kuyper, *Tractaat*, 8, door Kuyper in kapitalen afgedrukt.
23. Vgl. a.w., 27: Christus formeert de zichtbare gestalte der kerk, door de geloovigen, onder leiding van het ambt, en wel behalve door zijn Raad, zijn openbaring, Woord en Geest ook "door de aandrift tot kerkstichting, die Hij door de gemeenschap der heiligen in zijn uitverkorenen werkt", met als complement de eis tot belijdenis. Zo treden de gelovigen in onderling verband.

24. a.w., 30
25. a.w., 77; vgl. concept-kerkorde VPKN, art. I lid 1 en XVI lid 1.
26. Kuyper, Tractaat, 33, vgl. 34: classes en nationale kerk worden gezien als "organische groepen".
27. a.w., 7; zie boven, pag. 6, noot 9
28. a.w., 23; vgl. ook zijn uitgangspositie, dat "God Drieenig in deze wereld werkingen en krachten inbracht en inbrengt, die naar vaste wet en op bepaalde wijze, zijn kerk deden ontstaan en in stand houden", a.w., lv.
29. Vgl. Langman, a.w., 97. In nadrukkelijk onderscheid van het buitengewone apostelambt ziet Kuyper het "gewone kerkambt" (Kuyper, Tractaat, 18). Het laatste komt echter wel uit het eerste voort, in ontvouwing in de tijd van het oorspronkelijk enkelvoudige apostelambt. De drie ambten die nu in de gereformeerde traditie bekend zijn, predikant, ouderling en diaken - Kuyper noemt overigens ook het doctorenambt, dat echter een minder definitief karakter heeft - wortelen alle in dat ene ambt: "Leerambt, regeerambt, ambt der tafelen, het lag alles in dat eene apostolische ambt verscholen" (a.w., 18), zodat de drie "niet als zelfstandige ambten, naast elkaar staan, maar in den grond der zaak saam een enkel ambt vormen, dat in zijn eenheid dient doorzien en begrepen" (a.w., 19). Vgl. art. V lid 1 van de concept-kerkorde VPKN, en de verwijzing in de toelichting daarbij naar de ambtsvisie van de ELK. Kuyper tekent de uitsplitsing naar drie ambten in Jeruzalem zelf in.
30. vgl. Kuyper, a.w., 28, 131, en 147
31. a.w., 24
32. Om daarbij enerzijds de identificatie van de uitspraken van zulke vergaderingen met de uitspraak van de Heilige Geest te voorkomen, en anderzijds niet te vervallen in een volstrekt actualistische interpretatie van de leiding van de Geest, is er het dogma, of met andere woorden: de belijdenis als een kompas voor de kerk; vgl. a.w., 25v.
33. a.w., 34 vgl 47

34. vgl. a.w., 34
35. vgl. a.w., 78; zie echter ook onder, pag. 15.
36. art. III lid 1 van de concept-kerkorde VPKN
37. Zie ook: L.J. Koffeman, Gestalte en gehalte - Oecumenisch-theologische en kerkrechtelijke implicaties van het visitekaartje van de VPKN, serie Kamper Oraties, nr. 3, Kampen 1994, 23. Wat 'local' precies betekent is overigens niet bij voorbaat duidelijk. De term kan soms samenvallen met 'nationaal' (zo bij T.F. Best, s.v. 'Unity, models of', in: N. Lossky e.a. (ed.), Dictionary of the Ecumenical Movement, Geneva/Grand Rapids 1991, 1041vv.). Newbigin wijst op diverse oudere studies in Wereldraadsverband waarin nader op deze vraag is aangegaan (vgl. Newbigin, s.v. 'Unity of "au in each place"', in: Lossky, a.w., 1043vv.).
38. CLU, art. 1
39. CLU, art. 5
40. CLU, art. 56
41. CLU art 13
42. vgl. CLU, art. 21-24
43. Kuyper, Tractaat, 35
44. a.w., 45
45. a.w., 44
46. a.w., 7, vgl. 28: elk kerkelijk verband blijft principieel ontbindbaar.
47. a.w., 33; vgl. boven, pag. 9, noot 2
48. a.w., 49

49. a.w., 33
50. Hoewel dat soms tijdelijk geduld moet worden, "mits op den grondslag van afwijkende belijdenis..", a.w., 37. Vgl. voor de latere ontwikkeling o.a.: F.L. Rutgers, *Kerkelijke adviezen*, I, Kampen 1921, 283-286.
51. vgl. Kuyper, *Tractaat*, 36vv.
52. Feitelijk lijkt hier een klassieke theocratische lijn bepalend te zijn zoals die ook te vinden is bij Hoedemaker. Wat Hoedemaker op macro-niveau postuleert, zegt Kuyper feitelijk op micro-niveau. In plaats van de landelijke kerk tegenover landsbestuur staat dan bij Kuyper allereerst de kerkeraad tegenover gemeentebestuur.
53. a.w., 50
54. Het "ontstaat immers eerst doordat tusschen plaatselijke kerken een onderling verband wordt gelegd", a.w., 7 (cursivering hier van mij, LJK).
55. a.w., 7
56. a.w., 34
58. Vgl. ook hier de terechte kritiek van Haitjema, weergegeven in: Van Leeuwen, a.w., 222; later zal ook hier de polemiek binnen de GKN zich uitkristalliseren, vgl. o.a. K. Schilder, *De Kerk I*, in: *Verzamelde Werken*, afdeling III, Goes 1960, 384-445.
59. Wel uitvoerig in zijn *De Gemeene Gratie*, III, Amsterdam/Pretoria 1904, 291.
60. Kuyper, *Tractaat*, 37
61. a.w., 79v. Hier zij herinnerd aan het feit, dat Kuyper zijn *Tractaat* bewust relateerde aan de herdenking van Luthers vierhonderdste geboortedag; zie boven, noot 1. Inmiddels heeft de generale synode van Aalten de weg geopend naar 'correspondentie' met Lutherse kerken, vgl. *Acta generale synode van Aalten 1993*, art. 90. De generale synode van Haren heeft in

het verlengde daarvan in november 1995 in eerste lezing een wijziging van art. 127 KO doorgevoerd. De feitelijke aanvaarding door Kuypers van het bestaan van verschillende kerkformaties naast elkaar is niet te rijmen met de 'onmiskerbare waarneembaarheid' op plaatselijk vlak: "waar de kerk naar treur kerkelijk wezen op onmiskerbare wijze waarneembaar is, dat is in elke plaatselijke kerk" (a.w., 35). Het onmiskerbare en absolute hangt innerlijk direct samen met de perspicuitas van de Schriften. De hermeneutische problematiek komt volstrekt niet in beeld. Zolang dat zo kan blijven lijkt de constructie houdbaar, maar het kon natuurlijk niet anders dan dat bij het virulent worden van de hermeneutische vragen ook Kuypers kerkbeeld aan zeggingskracht zou verliezen.

62. a.w., 3

63. a.w., 12

64. a.w., 34

65. a.w., 47

66. a.w., 48

67. a.w., 77

68. a.w., 79

69. Vgl. T.F. Best, s.v. 'Unity, models of', in: Lossky, a.w., 1041-1043: "It is striking that all models envision some type of conciliar structure, teut no model is sufficiently clear about its form" (1043).

70. Vgl. Houtepen, in: B. Hoedemaker, A.W.J. Houtepen en Th. Witvliet, *Oecumene als leerproces - Inleiding in de Oecumenica*, serie IIMO Research Publications, nr 37, Utrecht/Leiden 1993, 215.

71. De laatste decennia wordt organische eenheid zelfs in de kringen van verenigde en verenigende kerken steeds minder van fundamenteel belang geacht. Vgl. Newbigin, die met onmiskerbare spijt noteert: "Organic union does not appear urgent", s.v. 'Union, organic', in Lossky, a.w., 1028-1030, hier 1030. Vgl. ook het verslagboek van de

laatste conferentie van verenigde en verenigende kerken (Jamaica 1995): T.F. Best (ed.), *Built Together- The Present Vocation of United and Uniting Churches*, serie Faith and Order Papers, nr. 174, Geneva 1996. Het officiële conferentierapport zegt onder meer: "United end Uniting Churches are not in themselves the goal of that vision for unity which continues to intrigue if also to elude the church as a whole, teut they are signs that Christians cannot rest with their continuing failure to be in full visible unity with each other as members of the one household of faith" (11), en: "The slowing down, end in some places reversal, of the movement towards church union is a notable feature of the period from the mid-70s to the present" (15).

72. 'as all in each place (.....) are brought into one fully committed fellowship (.....) united with the whole christian fellowship in all places end all ages in such wise that ministry end members are accepted by au, end that all can speak end act together as occasion requires'; zie de volledige tekst bij Houtepen, in; Hoedemaker e.a., a.w., 215.
73. Zie voor de volledige tekst van Nairobi, Houtepen in a.w., 233.
74. Vgl. T.F. Best, s.v. 'Unity, models of', in: Lossky, a.w., 1041-1043, m.n. 1042
75. Vgl. H. Meyer, s.v. 'Reconciled diversity' in: Lossky, a.w., 845v.
76. Volgens Blei is het feitelijk ook bepalend voor het SoW-proces, voorzover daarin lutherse en gereformeerde traditie met elkaar verzoend zijn; vgl. K. Blei, 'The Netherlands - Report' in T.F. Best e.a. *Survey of Church Union Negotiations*, in: *Ecumenical Review*, 47(1995), nr. 1, 78-86, m.n. 82.
77. Vgl. ook A.W.J. Houtepen, s.v. 'Reception', in: Lossky, a.w., 844v. De voortgaande discussies in SoW-verband over de status van de Leuenberger Konkordie in de concept-kerkorde VPKN maken duidelijk, dat met het feit van de ondertekening van de Konkordie door de betrokken synodes de beoogde verzoening nog niet is bereikt!
78. In Bangalore 1978 wordt de vrede getekend; vgl. Meyer, a.w., 846.

79. De verklaring is te vinden in het verslagboek van Canberra 1991: M. Kinnamon (ed.), *Signs of the Spirit - Official Report Seventh Assembly*, Geneva/Grand Rapids 1991, 172-174. Een Nederlandse vertaling verscheen in: J.M. de Boerde Leeuw e.a., Canberra 1991, de zevende assemblee - Verslagen en rapporten, Bolsward 1991, 162vv.
80. Zie het verslagboek van Santiago de Compostela 1993: T.F. Best en G. Gassmann (ed.), *On the Way to Fuller Koinonia - Official Report of the Fifth World Conference on Faith and Order*, Geneva 1994, 269. Een Nederlandse vertaling van de sectierapporten werd uitgegeven door de Sint Willibrordvereniging onder de titel: *Groeiende gemeenschap - Naar koinonia in geloof, leven en getuigenis*, 's-Hertogenbosch 1995.
81. Vgl. Houtepen, a.w. 238; vgl. ook: "the term, which was seen to represent a reality and an experience transcending all other models of union as their origin and goal", J.-M.R. Tillard, s.v. 'Koinonia' in: Lossky, a.w., 568-574, hier 569.
82. Vgl. Houtepen, in: Hoedemaker e.a., a.w., 249v.
83. a.w., 251; vgl. ook T.F. Best: "it is striking that all models envision some type of conciliar structure, but no model is sufficiently clear about its form", s.v. 'Unity, models of', in: Lossky, a.w., 1943.
84. Vgl. Best/Gassmann, a.w., 251
85. Zie a.w., 235; vgl. T.F. Best en W. Granberg-Michaelson (eds.), *Costly Unity: Koinonia and Justice Peace and Creation*, Geneva 1993.
86. Vgl. Houtepen over de bijdragen van Frances Young in Santiago; in: Hoedemaker e.a., a.w., 254.
87. Vgl. B.A.M. Luttikhuis, *Een grensgeval - Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerde kerkrecht*, Gorinchem 1992.
88. Vgl. Houtepen, in: Hoedemaker e.a., a.w., 226. Overigens, het in de Duitse literatuur dikwijls gemaakte onderscheid tussen 'Konsensusunion' en 'Verwaltungsunion' (waarbij alleen een administratieve eenheid is beoogd) moge historisch helder zijn, het kan evenmin vandaag de dag nog werkelijk functioneren.

89. Vgl. Houtepen, a.w., 187vv.
90. Art. 43 lid 1 GKO: "In belangrijke zaken (...), met name in zaken waarmede het bestaan zelf van de kerk of haar plaats in het kerkverband gemoeid kan zijn, zal de kerkeraad geen besluiten nemen zonder vooraf de gemeente erin gekend en erover gehoord te hebben".
91. Vgl. P. van den Heuvel, *De hervormde kerkorde - een praktische toelichting*, 's-Gravenhage 1991, 52-54
92. De Leuener Konkordie wijst in het slot van art. 25 een verwerping van eeuwigheid af: "Het Christusgetuigenis van de Schrift belet ons, een eeuwig raadsbesluit Gods tot definitieve verwerping van bepaalde personen of van een volk aan te nemen". Een Nederlandse vertaling van de Leuener Konkordie is gepubliceerd in *Kerkinformatie*, nr. 1994/5.

Leo J. Koffeman werd op 2 april 1948 geboren te Amsterdam. Na afronding van zijn doctoraalstudie theologie aan de toenmalige Theologische Hogeschool van de GKN te Kampen diende hij vanaf 1974 als predikant de Gereformeerde Kerken te Kamerik en te Nieuwerbrug aan den Rijn, en later te Oss. In 1986 promoveerde hij aan de Johannes Calvijn Academie, verbonden aan de Theologische Hogeschool te Kampen. De generale synode van de GKN van Emmen 1989 benoemde hem tot predikant in algemene dienst, in de functie van ambtelijk secretaris verbonden aan deputaten Oecumene. In 1993 werd hij daarnaast in een deeltijdfunctie benoemd als hoogleraar kerkrecht aan de Theologische Universiteit van de GKN te Kampen.

In de serie Kamper Oraties verschenen eerder:

1. H.B. Weijland, *Om de vrijheid van het woord. Over het kerkverenigend karakter van artikel 1, lid 1 - 4 van de Ontwerp Kerkorde*, 1993. *

2. A.J. Jelsma, *Waarom de Reformatie mislukte*, 1993.

3. L.J. Koffeman, *Gestalte en gehalte. Oecumenisch-theologische en kerkrechtelijke implicaties van het visitekaartje van de VPKN*, 1994. *

4. J. de Visscher en K. Vuyk, *Kan een beeldcultuur zonder het woord?*, 1994.

5. J.H. van der Laan, *Geloofspraxis en pastoraal handelen*, 1994. *

6. J.C. de Moor, *Geen Uittocht - Wel Uittocht? Nieuw licht op de Exodus uit Egypte*, 1994. *

7. F. de Lange, *'Legio is mijn naam'. Het pluralistische zelf als thema in de theologie*, 1995. *

8. S. Schoon, *Onopgeefbaar verbonden? Over de verhouding tussen de kerk en het volk Israël*, 1996. *

9. R. Steensma, *Tussen identificatie en afscheid. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst*, 1996. *

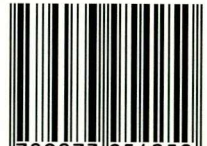
* Nog verkrijgbaar.

LUMINE
TUO
VIDEUS
LUMEN

ThUK

KAMP

ISBN 90-73954-25-8

9 789073 954250